

САТИРИЧНИЯТ ОБРАЗ У АЛЕКО КОНСТАНТИНОВ

Елена Димитрова

Драматична и угнетяваща е българската история след Освобождението. Безкористният възрожденски патриотизъм е заменен с безогледни партизански борби, които изблъскват на повърхността безскрупулни карьеристи и шайкаджии, тъмни герои като Вазовия Гороломов и Алековия бай Ганьо. С горчива ирония Вазов нарече този период „епоха, кърмачка на велики хора“. Напразно неговият Кардашев търсеше романтични сюжети. Действителността му предлагаше само пошлост, вулгарно сметкаджийство и престъпност. Колкото и пристрастни да са на места оценките на Иречек, все пак в своя дневник той вярно е уловил израждането на политическите нрави в младото княжество, развихрилите се страсти за власт и материално благополучие. „Хората са готови с вътрешен бяс да хвърлят камъни върху всекиго, безразсъдно; . . .“¹ „Човек, който не лъже и не клевети другите, тук е нещо необикновено, чудо на света; . . .“² Младият чешки учен е потресен от користолюбието на управляващите, с които той е в постоянен контакт. На страниците на неговия дневник неведнъж срещаме подобни констатации: „Човек ще затъее. . . Никакъв копнеж, никакъв идеализъм, никакъв ентузиазъм. Отпаднал съм. Отчаяна борба срещу глупостта. . . Човек става мизантроп“.³ Разбира се, в този мизерен свят живеят и светли личности, с възрожденски идеализъм, като Петко Славейков, Васил Друмев, Петко Каравелов, Вазов, Пенчо Славейков, Алеко Константинов, Светослав Миларов, Олимпий Панов, Трайко Китанчев и др. Те дейно участвуват в политическия живот, но неговия облик дават samozабравили се тирани като Стамболов и Стоилов. В техни ръце е силата и с най-брутални средства те обезвреждат своите идейни врагове. Заради любовта си към Русия, смело изказана в една църковна проповед, митрополит Климент (Васил Друмев), е застрашен от смъртна присъда, която се отменя с 15 години затвор и вечно заточение. Петко Каравелов години наред прекарва в Черната джамия, Светослав Миларов, Атанас Узунов, Олимпий Панов, Александър Карагюлев и др. загиват по волята на Стамболов, а по-късно злодейски куршум из засада пронизва сърцето на Алеко. За беззаконията и убийствата Стамболов беше намерил едно нагло оправдание — че ги върши по вътрешно убеждение, а неговият приемник Константин Стоилов наричаше насилията на своите окръжни управители и жандарми „оказване морално влияние върху гражданите“. В младото княжество няма препятствия за развитието на капитализма. Но поради своята закъснялост, поради липсата на демократични традиции, това развитие взема най-уродливи форми.

¹ Константин Иречек, Български дневник, 1879—1884. Пловдив, 1930, т. I, стр. 112.

² Там, София, 1932, т. II, стр. 288.

³ Там, т. I, стр. 175.

Със свиреп терор, с побоища и убийства властниците се мъчат да спрат негодванието на народа, да обезоръжат опозицията. Хищници като бай Ганьо, Гочоолу и Дочоолу бързо и лесно забогатяват в това мътно време чрез заграбване на изоставени турски имоти, чрез предприемачество и безбожно лихварство, а редица занаятчий и дребни земеделци катастрофално се разоряват. Завърналият се от Европа бай Ганьо активно навлиза в политическия живот, става олицетворение на неговите тежки пороци. Той се превръща в обобщен, събирателен фейлетонен герой, у когото са концентрирани дивите нрави на властващите, тяхната жалка психика.

Бай Ганьо има своите предшественици още в творбите на възрожденските писатели. Чорбаджии-изедници, като кир Михалаки на Ботев, Хаджи Ничо на Каравелов са негови по-възрастни родни братя. Със своето чревоугодничество и скъперничество, с грижите си никога да не изтърве келепира, с тираничния си характер, Хаджи Генчо е много близко подобие на Алековия сатиричен герой. Но този възрожденски бай Ганьо не е такова социално зло, защото обстоятелствата не са му дали възможност да се развихри. Черти от нищожната, мижитурска психика на бай Ганьо имат и Вазовите чичовци. Тяхното раболепие пред бея, жалката им страхливост говорят, че при други условия те не биха били само смешни, а и твърде опасни. Предшественик на нашия герой е и Чардафон Великий на Захари Стоянов — безгръбначен и злосторен, който с еднакъв ентузиазъм може да крещи: „Да пукне немецът Батенберг!“ и „Да живей княз Александър I, княз на съединена България, . . .“ Но този аморален герой, както и Каравеловият Хаджи Ничо, е художествено безжизнен, изобразен с публицистични похвати. Той се очертава бледо в едно скучно и тромаво повествование. Чардафон Великий не е художествен образ и затова отдавна е литературен покойник, забравен от по-късните поколения. Съвременниците обаче са виждали в него изпълтени гадостите на епохата. Сам Алеко е заявявал, че с бай Ганьо преследва една единствена цел — да осмее чардафонщината, която Захари Стоянов възхвалял и издигнал до степен на идеал.¹ Всъщност въпреки че авторът влага много лични страсти в тази книга, с настървение се нахвърля на политическите си врагове, оклеветява ги, той съвсем определено порицава своя герой.

Още в първите печатни работи на Алеко Константинов, колкото и слаби да са по форма, начеващият автор напишва отделни характерни черти на бай Ганьо. В „Огледало“ — в. „Целокупна България“ I, 1880, бр. 57, смътно се очертава образът на простака-кариерист:

видиш ли онзи дет' са прозява,
забележи го, плох е оратор;
но го подзело и размишлява
как мож да стане и губернатор.

В „Песен за Пламен Теня и Слобод Маджара“ Пламен Теньо, който безочливо зачиства мракобесието на консерваторите, е също сроден на Алековия главен сатиричен герой. И в незавършената комедийка „На свободна почва“ виждаме един блед вариант на бай Ганьо в образа на правителствения агитатор Солов. Почти едновременно с разказите за бай Ганьо Алеко печата във в. „Прогрес“ цикъл от сатирични стихотворения — „Проза в стихове“, които излизат в бр. 25, 27, 29, год. II, 1894. И в тях писателят клейми пороците на своя главен сатиричен герой — раболепието, чамелеонството, мижитурството, човешкото падение. И в тези стихотворения срещаме темите от фейлетоните, и в тях изпъква противният образ на продажните журналисти, на приспособленците, чийто единствен идеал е личното преуспяване. („Кажи ми бе, Първане“, „Ке го лажем“, „Юшче ке го лажем“). Силата на Алеко обаче не е в стихотворното изкуство. Тези стихотво-

¹ Вж. Александър Ничев, Алеко Константинов. София, 1964, стр. 107.

рения са слаби по форма, те в никакъв случай нямат покоряващата сила на разказите за бай Ганьо.

Оскъдни са данните за творческите търсения на Алеко. Още като дете той слуша от баща си смешни истории за просташките прояви на някои българи в чужбина. По-късно в компанията „Весела България“ писателят и неговите приятели особено са обичали да си разказват подобни анекдоти. Не можем да се съгласим с д-р Кръстев, че „Бай Ганьо“ не само е писан под външни и случайни подбуждения, но и неговият сюжет всецяло е едно внушение отвън. „Именно — твърди критикът — той е просто възпроизвеждане на анекдоти и истински случки, разказани на Алека от членовете на неговата „Весела България“. Писането е ставало под непосредственото впечатление на разказите и на много места то не е нищо друго, а почти буквално предаване на тия разкази. В своя зародиш „Бай Ганьо“ беше една игра на перото, без никакви по-широки замисли.“¹ Същото поддържа и Пенчо Славейков: „... нито едно от Алековите произведения не е плод на свободна комбинация на фантазията му, а пересказ на случки и събития, черпени пряко из действителността, често без какви и да е украшения и прибавки.“² Много интересни данни по този въпрос привежда Михаил Арnaudов, които опереграват току-що цитираните твърдения и доказват творческото отношение на писателя към суровия материал.³ Д-р Кръстев, Кирил Христов и Пенчо Славейков разказват, че Алеко не познавал мъките на твореца, пишел на един дъх и в ръкописите му почти нямало поправки. Но Кирил Христов прави към тази констатация едно важно допълнение: „Известно е, че Алеко обмисляше предварително твърде подробно това, което щеше да пише, а после сядаше и работеше направо“.⁴

Че писателят още в самото начало е замислил бай Ганьо не като герой на смешни анекдоти, а като значителен сатиричен образ, чрез който да осмее новоизлюпената българска аристокрация, личи от изявленията му в „До Чикаго и назад“: „Иде ми на ум нашата прокопсана аристокрация. . . Нека да тръгнем веднъж ние с бай Ганя по Европа, па запя щем една песенчица и за аристократите. . . Създателю всеблагий! Има ли нещо по-печално и по-смешно от българската гражданска и военна аристокрация?“

Явно е, че под аристокрация Алеко разбира богатшите и властниците — новите поробители на народа. Този си замисъл той е осъществил във фейлетоните за политическата дейност на бай Ганьо и в разказа „Пази боже сяпа да прогледа“. Писателят е събирал наблюдения над живи хора, комбинирал е разказани случки с измислени детайли и сюжетни ситуации. Многобройни са прототиповете на бай Ганьо. Найчо Цанов разказва в своите спомени:

— Скоро ще разсмее народа — ми казваше веднъж в София Алеко. Тогава той пишеше своя „Бай Ганьо“. Прочете ми един пасаж от онова, което беше написал.

— Искам същевременно да увковеча едно име в България — името на Ганьо Чолаков. Това бе името на оня Стамболовски прокурор, който отиде да обвинява в предателство своя благодетел, покойния търновски митрополит Климент. И наистина Ганьо Чолаков е увковечен“.⁵

¹ Д-р К. Кръстев, Литературни и философски студии. Пловдив, 1898, стр. 248.

² Съчинения на Алеко Константинов, книга първа. София, 1901 (Предговор от Пенчо Славейков), стр. XLVII.

³ Михаил Арnaudов, Към произхода и характеристиката на Алеко Константиновия „Бай Ганьо“. Известия на Института за литература, т. XVII, стр. 80—90.

⁴ Ст. Михайловски, Ал. Константинов, Г. П. Стаматов в спомените на съвременниците си. София, 1963, стр. 292.

⁵ Цит. сборник със спомени, стр. 337.

Външният портрет на бай Ганьо, неговите просташки изрази и маниери са подсказани на писателя от търговеца на гюлово масло Ганьо Сомов, когото той среща в българския павилион на изложението в Чикаго. Там Алеко Константинов наблюдава и търговеца Айвазиан, който го поразява със своята груба и хищна психика. В репликите на Ганьо Сомов и Айвазиан долавяме гласа на Алековия бай Ганьо, неговия брутален език: „Айвазиан се обажда сегиз-тогиз:

— А бе, лаф пара не чини, защо не им кажете да купят нещо?

— Защо ѝ искаш един долар за ножиците бе, искай ѝ два долара. Позавърти я малко, кажи ѝ, че тези са стари ножици, няма ги вече в България; кажи ѝ, че от Настрадайн Ходжа са останали. . .

— Я виж там онзи абдал какво иска. Айвазиан се обажда:

— Земай им по пет цента бе, нали ги виждаш какви са будали! Посетителите отиват към масата на бай Ганя. Гледат мускалите, миришат ги и разпитват нещо. Бай Ганьо не им проумява от приказките, гледа ги, пухти с цигарето и чете в броениците:

— Е, че като не ти проумявам, казъм. Я ела тук бе, Герги ли ти беше името, я ела, моля ти се, виж на тази какво ѝ се иска. Бам-башка свят — оплакваше се бай Ганьо. — Студен свят. Па и женските им хептен заиф работа. (. . .) Е, друго са нашите хора, жените, гледаш го, едро, червено, здраво, пращи, дявол да го вземе!“¹

Несъмнено писателят е събирал черти от живи хора, които след това майсторски е заострил в неповторимия карикатурен портрет на бай Ганьо. Като прототип на Алековия герой проф. Арнаудов сочи и Бончо Раданов, народен представител от Разград, чийто племенник се удавя в Лайпциг с годеницата си — англичанка. Бончо Раданов пристига за погребението много неподходящо облечен и се държи безобразно. Тази случка, разправена от Никола Червен-Иванов на компанията „Весела България“, Алеко творчески използва в разказа „Бай Ганьо в Дрезден“.²

„Разказите, чути в кръга на „Весела България“, довършват кристализацията на общата представа за бай Ганьо и дават тласък за изобразяване на редица профили и приключения, които взаимно се допълват. Материалът в този сложен градеж иде толкова от чужди наблюдения и спомени, колкото и от личния богат опит на Алеко“ — с основание отбелязва Мих. Арнаудов.³

Когато бай Ганьо се впуска в политическия живот, в неговия образ започваме да разпознаваме чертите и на Стамболов и на Стоилов, и на безсъвестните, раболепни журналисти от правителствената преса, и изобщо на всички брутални кариеристи в политиката. Авторът е всецяло завладян от своето творение, той работи над него с истинско вдъхновение. На въпроса на проф. Шишманов: „Кой е бил най-хубавият момент от живота Ви?“, Алеко отговаря: „Пътуването ми в Америка и когато ми хрумна идеята за „Бай Ганя“.“⁴ В писмо до Найчо Цанов писателят заявява: „Догдето има такива божествени занятия като съчиняването на „Бай Ганьо“ и пр. да зема аз да ти се занимавам с изпълнения на решения!“⁵

Сътворяването на разказите и фейлетоните за бай Ганьо не е случайна, повърхностна игра на перото, а сериозен творчески процес, с определен нравствен замисъл. Бай Ганьо надживя своите прототипове и епохата, която го роди. Неговият създател го дари с безсмъртие, защото вложи в него голям сатиричен талант.

¹ До Чикаго и назад. Съчинения в два тома. София, 1957, т. I, стр. 331—332.

² Михаил Арнаудов, цит. студия, стр. 81—83.

³ Там, стр. 92.

⁴ Ш. Алеко Константинов (Материал за биографията му по една лична изповед). Български преглед, 1897, кн. III, стр. 106.

⁵ Алеко Константинов, Съчинения в два тома. София, 1957, т. II, стр. 258—259.

Няма друг образ в нашата литература, за който толкова упорито да се е твърдяло, че не е художествен тип, а механична смес от много лица, обединени под едно и също име, както за бай Ганьо. Няма в същото време друг герой в нашата литература, така популярен и жив в съзнанието на цял народ, както бай Ганьо. Непосредствено след излизането на разказите в „Мисъл“, А. Т. < А. Теодоров Балан > критикува Алеко, че не могъл да създаде от героя си цялостен тип. „Сюжетът на г. К. прилягаше да се изработи като цикъл от Ганьовци, защото във всеки отделен разказ на авторите събеседници имаме по един особен „Ганьо“, който и да има винаги нещо оригинално българско или присад от криворазбрана цивилизация, все пак проявява черти и обноски, невъзможни върху един и същи труп, в една и съща душа. Г-н Константинов слепил всичко това в един сплав, дето няма еднороден човек, но безобразна шарения; и като насочил всички постъпки на това чудовище умишлено към една точка, — да изобрази българската низост пред европейското възпитание, — то излезе у него отвратително до гнусота“.¹ Боян Пенев приема, че у бай Ганьо има известни типични черти, но и той заключава, че бай Ганьо „не е тип, — в него са съединени външно няколко типа“.² Същото твърди и Пенчо Славейков.³ И според д-р Кръстев бай Ганьо не е жив човек, а е носител на множество разнообразия, често и противоречиви душевни качества.⁴ Това схващане се подзема и от редица по-късни изследователи на бай Ганьо — Владимир Василев, Г. Цанев — през 30-те години, М. Арнаудов, Ал. Ничев, Г. Константинов. Някак самотно стои мнението на проф. Шишманов, че „Бай Ганьо има в себе си нещо много определено, много типично, . . .“⁵ По-късно в дискусиата във „Философски преглед“ (1931, стр. 362) проф. Д. Михалчев подкрепи схващането на Шишманов, че бай Ганьо е цялостен тип. В последно време и Пантелей Зарев разглежда сатиричния герой на Алеко като „единен и сложен, многостранен образ“.⁶ Всъщност дали наистина са толкова различни и дори противоречиви душевните качества на бай Ганьо в отделните разкази, та да не може да се получи единен образ? За да се създаде такова впечатление у много автори, струва ми се, че една от причините е композицията на произведението. Бай Ганьо е герой на отделни разкази и фейлетони, между които няма обща сюжетна връзка. Те са обособени един от друг. Обединява ги техният общ герой, чиито пороци се разгръщат и акцентуват чрез тези различни епизоди. Ако внимателно се взрем в разказите, ще видим, че в някои се повтарят едни и същи черти на героя, а във всички бай Ганьо е последователен на своята брутална, уродлива психика. Още в първия разказ проличават неговите характерни черти — липса на всякакъв духовен живот, скъперничество, келепирджийство, подозрителност и нахалство. Това са черти, които са свързани помежду си и в живота почти винаги вървят заедно. От тях произлизат и останалите прояви на бай Ганьо. Напълно естествено е човек с такава груба психика да се държи дебелашки, да бъде вулгарен към жените, безочливо да се самоизтъква. На Буда-Пещенската гара, във Виена, в банята, във влака, в дома на Иречек, в Русия, изобщо навсякъде в отделните разкази ние срещаме все същия недолялан хитрец и нахалник, без никакво човешко достойнство, чиято върховна цел е от всяко нещо да извлече келепира. Той не може да си представи, че има хора, които не са безчестни и безскрупулни като него и затова е така подозрителен към всички.

¹ А. Т., Мисъл, год. II, кн. III и IV. Български преглед, I, 1894, кн. XI—XII, стр. 377.

² Превращенията на бай Ганя. Златорог, IV, стр. 24.

³ Предговор към цит. изд., стр. XLV.

⁴ В. Мирюлюбов. Алеко Константинов. Шест статии. София, 1918, стр. 56, 62.

⁵ Проф. Ив. Д. Шишманов. Алеко Константинов от едно ново гледище. Училищен преглед, XXVI, 1927, стр. 1218.

⁶ Панорама на българската литература, том първи, част първа. София, 1966, стр. 517.

Бай Ганьо далеч не е толкова разнolik, че да виждаме в него няколко образа. Още по-малко той е противоречив. Смята се, че героите на Молиер са еднолинейни. А всъщност много от тях наред с основния порок носят и редица други, свързани с него. Нима Тартюф е само лицемер? Зад фалшивото благочестие той крие страшна подлост, сластолюбие, нахалство и алчност. Арпагон е болен не само от скъперничество. Той е и коравосърдечен баша, тъп и жесток, а на всичкото отгоре и женoлюбив. Този противен старец намира за естествено да отнеме любимата на сина си, като при това е убеден, че трябва да получи и зестра от нея. И Арпагон е подозрителен и безцеремонен. Той е и лихвар, който безжалостно изнудва и ограбва своите жертви. Буржоата-благородник г. Журден е не само тщеславен маниак. Той е тъп и недоद्याлан, деспот в семейството си. А колко много пороци Гогол е вложил в образа на Ноздрьов. Този необуздан и празноглав помешчик е измамник, побойник, лъжец, скандалджия и сплетник, който с особено удоволствие пакости на приятелите си. И Чичиков е не по-малко „разностранен“ — той до тънкост владее изкуството да се нагажда към най-различни хора, да угодничи, да хитрува. Чичиков е страхлив и жалък, но в страстта си за пари става дързък и безогледен, позволява си смели мошенически комбинации — закупува незарегистрирани още мъртви крепостни, за да ги заложи в банката като живи, фалшифицира едно завещание. Никой досега не е критикувал тези безсмъртни сатирични типове, че притежават толкова различни пороци, никой не ги е разглеждал като невъзможни, неединни образи, като много лица под едно име. Не заслужава такова обвинение и Алековият бай Ганьо. Трябва обаче да отбележим една важна особеност — двете части на произведението са разнородни по жанр. Правилно е твърдението на д-р Кръстев, че втората част на „Бай Ганьо“ образува едно цяло с фейлетоните¹. Не случайно и Пенчо Славейков в редактираното от него издание отнася към фейлетоните по-голяма част от цикъла „Бай Ганьо се завърна от Европа“.

Навсякъде — и в разказите, и във фейлетоните Алековият сатиричен герой е верен на своята гадна психика. Менят се само неговите външни превращения и условията, сред които се подвизава. Облеченият в полуселски шаечни дрехи търговец на розово масло и стегнатият във фрак, с колосана яка големец са напълно еднакви по манталитет и просташина. Когато е пишел за странствованията на бай Ганьо из Европа, без да си дава ясна сметка, че героят му така ще се развихри в родината си, авторът, следвайки вътрешната логика на бай Ганьо, е доловил неговите политически амбиции, вулгарното търгашество с идеи, предчувствувал е „развитието“ на бъдещия политикан: „А бе, бай Иречек, я ми кажи, твоя милост, леберал ли си, консерватор ли си? Май-май че си консерва, както виждам. И аз ако питаш, не мога да ги разбира нито едните, нито другите, ама хайде, да не им остане хатъра. . . Знайш, алыш-вериш е то, не е шега. . . Па да ти кажа ли правичката. . . (. . .) . . . И едните и другите са маскари! Маскари са до един! . . . Ама какво да сториш? Не се рита срещу ръжен! Търговийка, предприятийца, процеси имам в съдилищата — не може! Не си ли с тях — спукана ти е работата! Па и мене нали ми се иска — я депутат да ме изберат, я кмет. Келепир има в тия работи. Хората пара натрупаха, ти знаеш ли?“ Тази цинична изповед на бай Ганьо ни подготвя за неговата „политическа дейност“ във фейлетоните. Бъдещият мракобес се очертава и в разказа „Бай Ганьо на изложението в Прага“. Като зловеща закана звучат думите на героя: „Страшни диванета са туй учените, . . . ; аз не зная как ги търпят такива на служба. Ама чакай, ще се върне бай ти Ганьо в България, па видя шем кой е кум, кой е сват.“ Изобщо превращенията на бай Ганьо не са изненада за читателя, не са произволно слепване на различни образи. Те са логично следствие на основните черти на героя.

¹ В. Миролубов, цит. книга, стр. 80.

Много се е спорило чия всъщност психика изразява бай Ганьо. За някои чуждестранни изследователи той е събирателен тип на българина. Според проф. Балан и д-р Кръстев Алеко Константинов в този образ е уловил отрицателните национални черти. Боян Пенев приема, че „у бай Ганя има черти, които напомнят българския характер, но покрай тях има и други, които нямат нищо общо с националната психика. При това, в много случаи той проявява качества не специфично български, а по-обща, присъщи на всеки некултурен народ“. „В много отношения — заключава Боян Пенев — бай Ганьо е ориенталец изобщо. . . Бих отишъл още по-нататък, бих поставил бай Ганя в още по-широк кръг: неговите качества могат да се срещнат не само на Ориента.“¹ Струва ми се, че тези разсъждения на големия литературовед са правдиви.

В дискусиата за бай Ганьо и характерологията на българина, проведена от сп. „Философски преглед“, ни удивлява абсурдното схващане на проф. Геземан, че бай Ганьо е положителен образ, че със своя опортюнизмът е спомогнал по време на робството да може българският народ да се нагоди към условията и да се съхрани като народ.² Тази странна теза подемат Г. Константинов и К. Петканов. Та не бяха ли по време на робството събратята на бай Ганьо най-усърдните сътрудници на турската власт, които предаваха патриотите, издевателствували над техния идеализъм, отричаха се от рода си, грабеха наравно с пашите и бейовете? Не опортюнизмът на бай Ганьо, а гранитната твърдост на Балканджи Йово, борческият дух на хайдутите, на Паисий, Раковски, Левски, бачо Киро, Ботев, на безименните маси, които с кръвта си написаха Априлската епопея, запазили нашия народ от загиване.

Всеки народ си има национални особености, но те не са така рязко обособени и неповторими, че да не могат да се наблюдават и у други народи, особено ако имат сходно историческо и икономическо развитие. При това във всяка нация се раждат и благородни хора, с възвишени характери, и подлещи.

По време на робството еснафите и селяните съставяха основната маса на нашия народ. Те нямаше от кого да наследят богатства и имоти. С непосилен труд трябваше да събират грош по грош, за да си сградят дом и да изхранват челядта си. Пестеливостта, самолишаването от всичко, което не е най-необходимо, оставиха дълбоки следи върху националната психика. „Да си — за еснафа значеше да работиш, да напредваш — значи да пестиш. . . Страхът да не се харчи парата, да се връзва в три възела, прави от еснафа производителен универсалист. Този страх често взема парадоксални форми (к. И. Х.) . . . Така създаваше своето имущество класическият еснаф. Той започваше с двете си чирашки ръце обикновено от нищо (к. И. Х.) и с труд и пестене, събирайки капка по капка, грош по грош, трупаше камък по камък своето материално благополучие, оръсявайки го с творческа пот, обвинявайки го с чувствата на съзнателно самоограничение и лишение.“³ И до днес е останал у нашия народ този навик да живее свито, да прави големи икономии, за да си осигури дом и покъщнина или просто да има пари настрана. Още Иречек е забелязал тази характерна черта. За народните представители от първото народно събрание той пише в дневника си: „Селяните глупаво седят и вдигат ръце по команда. От 15 франка, които получават дневно, харчат едва един франк (ядат кромид, лук, хляб и ракия и живеят в миризливите ханища вкупом, около мангалите); купуват си волове и т. н.“⁴ А по-нататък четем: „... европейецът като взима 10,000 франка, иска да живее за 10,000 франка, а българинът яде лук и носи парите си наголо“.⁵

¹ Боян Пенев, Превращенията на бай Ганя. Златорог, 1923, 24, 26

² Философски преглед, III, 1931, стр. 349.

³ Иван Хаджийски, Бит и душевност на нашия народ. София, 1966, стр. 196, 197, 198.

⁴ Константин Иречек, цит. книга, т. I, стр. 38.

⁵ Там, стр. 116.

Пословичната пестеливост на българина може да се изроди в скъперничество, в келепирджилък, когато не са налице високата етичност и трудолюбието, така присъщи на нашия еснаф отпреди Освобождението. Точно това израждане виждаме у бай Ганьо. И сега много наши сънародници, когато отиват в друг град, за да не си харчат парите по хотели и ресторанти, гледат да се натрапят в някой дом, а в чужбина мъкнат кошници с провизии, равнодушно отминават музеите и забележителностите, но веднага хукват из магазините, впускат се в унизителна търговия. Не вярвам това печално явление да е само наш национален недостатък, но у нас то е твърде често. Ние го окачествяваме като байганьовщина и го възприемаме като типичен български недъг. То обаче в никакъв случай не обхваща цялата нация, нито пък е само нашенско. И Молиеровият Тартюф е нахалник и келепирджия като бай Ганьо, такъв е и Остап Бендер в началото на „Дванадесетте стола“, същите черти откриваме и у зловещия проповедник на Колдуел — Семън, и у Толстоевия княз Василий и у много други герои в световната литература. В своята непечатана монография за Алеко Константинов Боян Пенев правилно отбелязва, че „ако понякога читателят е склонен да обобщава даденото от Алека и да вижда в лицето на бай Ганя типичен българин, това се дължи твърде много на особенния език и стил, с които си служи Алеко и в които живо се чувства духът и дъхът на нашенското, българското. Обаче не трябва да се забравя, че типичното, националното се съдържа повече в израза (к. Б. П.), в говора на бай Ганя и другите лица, нежели в техните постъпки“ (к. Б. П.).¹ В първата част на произведението — „Бай Ганьо тръгна по Европа“ от постъпките на героя се възмущават и срамят редица български младежи, които учат в чужбина. Бай Ганьо е в непримирим конфликт с тези „опърничави хлапета“. Макар и неразгърнати като образи, българските студенти в чужбина, с изключение на Бодков и Асланов, са рязък контрастен фон на сатиричния герой. В същото време те са и доказателство, че авторът никога не е отъждествявал бай Ганьо с целия български народ. Хора с примитивната, хищна психика на Алековия герой са съществували през вековете всред всички народи. Те умеят от всеки обществен строй да извличат облаги, да използват до високи постове. У нас след Освобождението събратята на бай Ганьо настървено се впускат в трупане на капитали, в заграбване на властта. В този исторически момент, в който се ражда образът на бай Ганьо в литературата, той действително е представител на новоизлюпената, увълчена буржоазия, както го определя Дим. Благоев. Бихме много обеднили образа, ако не видим в него и общочовешкото, вечното, без което той не би бил толкова жив и съвременен и днес. Бай Ганьо в никакъв случай не е национален тип. Нашенски е неговият колорит, външността му, говора му. Но няма съмнение, че Алеко Константинов е създал този образ с определена патриотична цел, създал го е за своите сънародници, за да ги превъзпитава, да ги накара да се отърват от пороците на бай Ганьо, от ужаса на българската политическа действителност.

В първата част — „Бай Ганьо тръгна по Европа“ — героят е повече жалък и смешен, отколкото страшен. Благородният автор страда за неговото падение, прави отчаяни усилия да го очовечи, да го оправдае. „Не зная, може да ви се покаже смешно, неестествено, но ще ви кажа, господа, че в този момент аз иначе погледнах на бай Ганя; като че някой ми внуши: „недей презира този простичък, лукавичък, скъпичък нещастник, той е рожба на грубата среда, той е жертва на груби възпитатели; злото не се таи в него самия, а във влиянието на околната среда. Бай Ганьо е деятелен, разсъдлив, възприемчив, — главно възприемчив! Постави го под влиянието на добър ръководител и ти ще видиш какви подвизи

¹ Боян Пенев. Алеко Константинов, глава VI, стр. 96. Фонд Боян Пенев при Архивния отдел на БАН, инв. № 715.

е той в състояние да направи. Бай Ганьо е проявявал досега само животната си енергия, но в него се таи голям запас от потенциална духовна сила, която очаква само морален импулс, за да се превърне в жива сила“ („Бай Ганьо в Русия“). Но героят съвсем не оправда оптимизма на своя създател. При злополучното кандидатстване за народен представител Алеко жестоко се сблъска със злодеи и шайкаджии, у които той разпозна своя бай Ганьо, развилнял се в благоприятните условия на политическия терор. Дописката „По изборите в Свищов“ („Знаме“, 1894, бр. 11) завършва с думите: „Ето епоха, която ми дава неизчерпаем материал за бай Ганя“. За Алеко Константинов бай Ганьо вече става символ на всичко отрицателно в нашите политически нрави. Авторът поставя рязка граница между този тъмен герой и българския народ: „Но народът, слава богу, — почна да разбира фалшивите възгледи на байганьовците и ги обсиива с присмех и леко презрение“ („По повод на една книжка“). Във фейлетоните за бай Ганьо героят дотолкова загубва човешки образ, че никой не би си позволил да го възприеме като национален тип. Самият Алеко вече окачествява бай Ганьовците като „сган, утайка от тинята на един див, бестиален, лишен от всяко образование и отхрана граждански слой“ („Бай Ганьо прави избори“). Писателят говори с искрено благоговение за измъчения, ограбен народ, жертва на бай Ганьовците: „Нима ядът на деморализацията е обхванал всичките слоеве на нашето общество, та не може да се намери един незаразен, един чист образ? Нима нашият народ. . .“

— Стой! Долю ръцете! Не досягай народа! Свали си шапката и се поклони на този измъчен страдалец, на този дълготърпелив мъченик, на тоя, който ти дава храна и живот, поклони се на българския народ!“ („По повод на една книжка“)

*

Според Елсберг една от важните особености на сатиричната типизация се заключава в това удареие, което сатириците поставят на главната отрицателна черта на сатиричния тип.¹ Действително тази особеност е много характерна, но все пак не тя единствена определя спецификата на сатиричното изображение. Колко силно акцентува главната отрицателна черта на редица герои Балзак. Та някои от тях са по-еднолинейни от героите на Молиер. Дядо Гранде е само скъперник. И най-дребните му постъпки, дори последният му, предсмъртен жест, когато протяга ръка да сграбчи златното разпятие, подчертават този порок. Барон Юло е непоправим развратник, братовчедката Бета е истински демон. Злобата и завистта движат всичките ѝ действия. А у Вазовия Гороломов са акцентувани пороците на бай Ганьо. И той пълзи със същите средства и става важен обществен фактор. И все пак тези герои не са сатирични. Смятам, че сатирично изображение ще се получи, когато отрицателният образ се деформира в карикатура, когато в описанието на автора звучат силни иронични и саркастични тонове. Много често при изображението на сатиричния герой авторът прибътва до комични похвати, които са важен елемент на сатиричния стил, окарикатурват образа, правят го смешен. Правилно отбелязва Елсберг, че сатиричният герой е душевно беден, ограничен, неспособен за широко и многостранно развитие. Но авторът едностранчиво обобщава, че на сатиричните типични характери е свойствена леност, неподвижност и безжизненост.² Безспорно съществуват и такива сатирични образи. Но можем ли да си представим по-енергичен и по-находчив човек от Остап Бендер, когото самите автори много сполучливо наричат „великият комбинатор“? Учудва ни със своя жив изобретателен ум и

¹ Я. Елсберг, Некоторые вопросы теории сатиры. Проблемы теории литературы (Сборник). Москва, 1958, стр. 288—289.

² Там, стр. 258.

друг герой на Илф и Петров — Корейко, който гениално изнамира мошенически средства, за да трупа милиони. Въпреки дарбата на Остап Бендер да се справя с най-заплетени положения, въпреки неговия вроден интелект, той е сатиричен, антисоциален тип, защото тези основни черти в неговия характер се проявяват в нечестни, мошенически трикове за леко забогатяване, изобразени са в много комична форма, която окарикатурва образа. Понакога дори може да се създаде сатиричен образ от черти, които абстрактно взети, се смятат за добродетели. Манилов е мечтателен, беззлобен, услужлив и деликатен, но тези качества у него стигат до такава крайност, че го обезличават, правят го смешен, негоден за живота, безполезен за себе си и околните. Съчетани с неговата безпочвеност, безкритичност, леност и отпуснатост, те се превръщат в пороци. Така че сатиричните герои могат да имат най-различни черти, рязко да се отделят един от друг, както героите на Гогол и на Илф и Петров. Между сатиричните герои срещаме и пълни антиподи — Манилов и Собакевич, Чичиков и Плюшкин, Остап Бендер и Иполит Матвеевич, г. Журден и Арпагон. Но те всички си приличат по своята нравствена атрофия и затова е изключено да открием у тях вътрешен драматизъм, сложен и противоречив характер. Кolkото и уродливи да са стремежите на сатиричните герои, те са свързани със своеобразни изживявания. Но бедната душевност ограничава психологическата характеристика. Все пак този особен „вътрешен живот“ големите сатирици умеят да уловят и да предадат с психологическо вникване. Илф и Петров чрез вълненията на Иполит Матвеевич, Остап Бендер и отец Фьодор при търсенето на скритото съкровище, много ярко подчертават тяхната алчност и страст към лесно забогатяване. Гогол при обрисовката на Чичиков се впуска в подробна психологическа характеристика, която дава живот на образа, индивидуализира го и в същото време акцентува неговия груб егоизъм и духовна нищета. Понякога героят мечтае, но тези мечти не са крилати, а пълзящи като влечуги — те никога не надхвърлят жалкия стремеж за лично благополучие, постигнато с нечисти сделки, с мошеничества. Много несполуки изживява Чичиков в своя ламтеж да забогатеє, с велико търпение започва всичко отначало, но накрая, когато попада в затвора, губи сили. У Чичиков трепват някакви искрици на покаяние, обаче той самият вижда, че е непоправим. И така, следвайки логиката на героя, Гогол сь скрита ирония проследява неговото бедно вътрешно развитие.

Боян Пенев обвинява Алеко Константинов, че не обича да се задълбочава в душите на лицата, които изобразява. „Тази негова обща слабост, пише той, се чувствава и в „Бай Ганьо“. Вместо да ни даде една ясна психологическа мотивировка на постъпките на своите лица, Алеко предпочита да се впусне в неестественост, в карикатурни изображения, в груби преувеличения или пък в тенденциозност и публицистика“.¹

Струва ми се, че тъкмо в тези мисли на големия наш литературовед трябва да търсим корените на неговото крайно несправедливо подценяване на Алеко. Явно е, че той съди сатирика с критерии, които важат за друг род художествено творчество. Боян Пенев счита за недостатък точно тези качества, които определят спецификата на сатиричното изображение и на фейлетона.

Жив сатиричен портрет може да се постигне и без пряка психологическа характеристика — чрез вярно уловени жестове, чрез индивидуализирана реч, чрез детайли в обстановка, облеклото и израза на героя, чрез неговите постъпки. Така са обрисувани голяма част от героите в „Мъртви души“. В творчеството на Молиер и на Нушич няма преки психологически характеристики. Въпреки това те са сатирици от най-висока класа, особено Молиер. Така че ако писателят съ-

¹ Алеко Константинов, глава VI, фонд Боян Пенев при Архивния отдел на БАН, инв. № 715, стр. 94.

умее без психологизъм да изгради ярък сатиричен тип, какъвто несъмнено е и Алековият бай Ганьо, това не значи, че той е лишен от дълбочина и че не е художник.

В отделните разкази и фейлетони за бай Ганьо могат да се посочат композиционни слабости, прекален натурализъм, някои самоцелни комични моменти. Не всички разкази и фейлетони са еднакво значими. Малко обогатяват харктеристиката на сатиричния герой разказите „Бай Ганьо в Операта“ и „Бай Ганьо в Швейцария“. Не е в духа на бай Ганьо да харчи пари за балет, да ходи на опера. Незначителен е фейлетонът „Дружество Въздържание“. В по-голяма част от разказите и фейлетоните композицията е доста разтегната. Сам Алеко е съзнавал недостатъците на творението си. Пенчо Славейков разказва: „Когато писателят видя в цялост отпечатано своето произведение, той още по-ясно съзна неговите художествени слабости, вмисли се в тях и вече беше скроил плана за неговото коренно преработване, но не бе му съдето да го изпълни. В паметта на някои от другарите му остана само неясен спомен за тоя план, а в ръкописите на писателя — незначителни откъслечи и бележки, които не дават, никакво определено понятие за целостта на тоя план. Едни от тези бележки бяха печатани след смъртта на писателя под наслов: Кореспонденцията на бай Ганя; други — нравствените принципи на бай Ганя — четени на една студентска вечеринка, са изгубени незнайно кога и где.“¹ Независимо от това, че Алеко не е имал възможност да преработи и усъвършенствува творбата си, тя и в този вид стана най-любимото четиво на нашия народ. За бай Ганьо знаят дори и неграмотните, защото авторът е съумял да вдъхне изключителна живот на образа. Според Боян Пенев „по природа Алеко не е поет, не е художник, а духовит публицист, иронично настроен фейлетонист и изобличител на български пороци“.² Той смята, че оправданият възторг от личността на писателя неоснователно се превръща във възторг от неговите произведения. Но и най-взискателни естети като д-р Кръстев и Пенчо Славейков не споделят тази несправедлива оценка. Въпреки това упорито предубеждение към таланта на Алеко, и самият Боян Пенев е завладян от неговото хумористично майсторство, и той признава умението му „да даде живи характеристики, да представи в няколко момента само цяло едно действие, цяла история — да я представи като нещо, което се извършва непосредно пред очите ни“.³ С тези констатации видният наш учен сам опровергава своята предвзета теза.

При сатиричната характеристика лесно може да се изпадне в безжизненост, защото по начало сатиричният образ е душевно беден и безконфликтен. От друга страна, той до голяма степен е условен, деформиран. Както вече казахме, сатиричният образ е не само отрицателен, а и карикатурен, обезобразен. В него докрай са заострени човешките пороци, той е смешен и жалък. От майсторството на сатирика зависи дали карикатурата ще бъде ярка и убедителна, дали ще има в нея живот и изобличителна сила. Хиперболата е необходим похват на сатириците. Сатиричната хипербола винаги преувеличава отрицателното, безобразното. Тя има различни степени. Когато писателят клейми особено вредни пороци, той може да ги засили до невероятност и хиперболата да мине в гротеска. Основните отрицателни черти на бай Ганьо са толкова съгъстени, че той надхвърля границите на правдоподобие и се превръща в образ-гротеска. Точно тази специфична особеност на сатиричното изобличение не отчита Боян Пенев, когато критикува

¹ Предговор към цит. издание, стр. XLV—XLVI.

² Боян Пенев. Алеко Константинов. Биография. София, 1937, стр. 26.

³ Боян Пенев. Алеко Константинов, глава VI. Фонд Боян Пенев при Архивния отдел на БАН, инв. № 715, стр. 96.

Алеко, че изпада в крайност, в неестественост, в прекалена слабост към карикатура. Всъщност с хиперболизирането на бай Ганьовите пороци авторът засила възмущението ни от тях. Макар и карикатурен, сатиричният образ трябва да въздейства като жив, да бъде убедителен. Той изисква изключително майсторство.

Спецификата на сатиричното изображение до голяма степен ограничава автора. Въпреки това у талантливите сатирици откриваме твърде разнообразни индивидуални похвати на композиране и на изграждане на образите. Така Илф и Петров в „Дванадесетте стола“ и „Златният телец“ с удивително богатство на въображението използват стила на приключенския роман, който не само че интригува читателя, но и дава възможност непринудено да се разгърне комбинаторската стихия на Остап Бендер, да изпъкне умствената немощ на Воробьянинов. Чрез странствованията на героите съветските сатирици с гоголевска проницателност са разкрили съществени недъзи на действителността. Молиер обикновено не извежда на сцената главния сатиричен герой в началото на комедиите си. Тартюф се явява чак в третото действие. Писателят първо представя героя през погледа на другите действащи лица, които са жертва на неговия порок. Чрез разгорещения спор между Оргон и близките му ние разбираме как Тартюф е съумял да се вмъкне в този дом, как тиранизира всички със своите строги нравоведения, какъв чревоугодник е той. Зрителят вече добре познава главния герой, когато той излиза на сцената, за да потвърди с постъпките си и с йезуитските си слова представата, която другите действащи лица са създали за него. В началото на „Дон Жуан“ от разговора на прислужниците ние вече разбираме какво представява „галантният“ покорител на красиви жени. В „Скъперник“ децата на Арпагон и Валер със своите тревожни реплики подготвят зрителя за нечовешкия образ на сатиричния герой. В първото действие на „Буржоата благородник“ от учителите на г. Журден узнаваме колко тъп е той и колко жалка е манията му за аристократизъм. Молиер е извънредно лаконичен. В неговите комедии липсват авторски ремарки за обстановката, облеклото и външните черти на действащите лица. Докато Гогол не само в сатиричната си проза, но и в „Ревизор“ подробно описва героите, отбелязва техните жестове, дори тона, с който трябва да говорят. В „Мъртви души“, особено в първата част, сатирикът е уловил най-характерните прояви на духовната нищета, на тъмните сили в човешката природа и е създал вечни типове. Портретите на сатиричните герои се допълват чрез много детайли — състоянието на крепостните села, видът на селяните, обстановката, сред която живеят героите, облеклото им, израза на лицата им. Тези детайли ярко индивидуализират образа, дават му жизненост. Гогол доразгръща своите уродливи, карикатурни портрети и чрез авторска реч, изпълнена с горчив хумор. При някои характеристики той прави интересни отклонения, в които обобщава образа.

Разбира се, Алеко не може да се постави наравно с Молиер и с Гогол, но той несъмнено е най-големият сатирик в нашата литература.

Неговите разкази за бай Ганьо нямат заплетена, сложна фабула. Писателят просто описва отделни моменти, които дават повод да се прояви някоя характерна черта на героя. Алеко не изобразява така обстоятелствено както Гогол. Той е много динамичен в характеризирането на героя. Повествованието се води не от автора, а от различни лица, повечето от тях непосредствени очевидци на бай Ганьовите безобразия. Почти всеки разказ започва с непринуден разговор между приятелите, които разказват за своя общ познайник. Този художествен похват създава у читателя илюзията за достоверност на събитията. Без никаква предварителна подготовка Алеко направо ни сблъсква с героя в един много комичен момент, когато той скача в маневриращия влак, за да не му пропадне ки-

лимчето. Още в първите кратки реплики бай Ганьо разкрива своята безочливост и келепирджийство. Той никак не се трогва, че не си е платил бирата.

— Голяма работа! Те малко ли ни скубят!“ Бай Ганьо няма никакво намерение да се издължи на спътника си, който я е платил. Той дори веднага се постарва да омаловажи постъпката му и да пресече разговора като напълно излишен: „Имал си бол пари — платил си я. Я качвай се, качвай се по-скоро, да не припкам пак подир машината.“

Алеко е голям майстор на колоритни детайли във външността, в жестовете и проявите на сатиричния герой, които му придават жизненост. От облеклото на бай Ганьо личи неговата просташина и безвкусица. В комичните си усилия да се поевропейчи, той мята над пояса и кирливата риза редингот. Получава се невъзможна комбинация, която буди смях. Обикновено детайлите подчертават грубата, животинска натура на бай Ганьо: „Нахрани се бай Ганьо, поуригна се веднъж-два, изтърси трохите в шепата си, глътна и тях, . . .“ („Бай Ганьо пътува“). Тази вродена грубост и недодяланост се проявяват в начина, по който бай Ганьо плува. Той така блъска водата, че целият басейн закипява като водопад. „И като се обърна по гърба си, той почна да нанася такива немилостиви удари с нозете си по разпенената вода, штоо бризги летяха чак до тавана“. („Бай Ганьо в банята“). С много характерни детайли авторът ни убеждава какъв скъперник е бай Ганьо и колко е безсъвестен. След като измъчва бръснаря да му прави сложна фризура, той с голямо колебание му подхвърля една нишожна монета: „Бай Ганьо извади кесията си, завъртя я около връта, отвори я, бръкна до дъното, нарина една шепа монети, обърна се гърбом към нас, рови, рови монетите, избра една и я подаде на берберина, ама я подаде така, като че искаше да каже: „Хайде нà, нейсе, от мен да замине.“ Монетата беше двацет крайцера. Но като се сети, че може да се е излъгал, пък и да не го помислят за прост, той пошава с пръстите си към берберина, санким „дай рестото“. („Бай Ганьо на изложението в Прага“). Много картинно и последователно Алеко описва как бай Ганьо постепенно окупира цялото канапе във влака: „Отпърво той седеше на крайчеца на канапето, сетне почна да сядя по-удобно, по-сетне трябваше троица да седим на едното канапе, трябваше Иваничовия син да се свие на крайчеца на другото, за да има възможност бай Ганьо да вземе хоризонтално положение“ („Бай Ганьо на изложението в Прага“). Ние веднага си представяме нахалника и егоиста, който се интересува само от своето лично удобство. Изобщо детайлите около поведението на бай Ганьо са извънредно раздвижени и лаконични, силно заострени. Те никога не са самоцелни. Чрез тях сатиричният образ оживява, разкрива своята вътрешна същност. Алеко допълва представата за страшната духовна бедност на сатиричния герой и с неговия „музикален вкус“. Бай Ганьо харесва само най-пошлите песни, които го вдъхновяват да троши стъкла. Той е така възхитен от тези си „музикални реакции“, че гледа с унищожително превъзходство на събеседниците си. „Ама тия жени от къде ще знаят кой е бай ти Ганьо! И да им разправиш колко стъкла си строшил с музика, не могат те разбра!“ („Бай Ганьо на гости“). Алеко подбира много малко, но извънредно характерни детайли и при изобразяването на останалите сатирични герои, чрез тях ги индивидуализира. И тези детайли говорят за тънка наблюдателност. Колко верно са уловени жестовете на Стоян Михайловски. Те разкриват неговата надменност и високо самочувствие: „И каква олимпийска поза изобразяваше умният Стоенчо Михайловски, като се провикна: „Вий знаете ли шо значи амнистия?“ Хвърли той като бомба този въпрос, скръсти ръце, като че се загърна в тогата си, навъси вежди и победоносно впери презрителен поглед към лязата половина на народните представители. . . Стоенчо продължава да изглажда разликата между себе си и Юпитера, фигурата му изобразява статуята на презрението. Отвориха се отново гръмоносните уста и блъв-

наха втора бомба. . .“ Тези така майсторски описани подробности, изпълнени с остра ирония, създават жив образ със своя физиономия. Аристократичното високомерие, консерватизмът на стария поет са силно заострени.

Писателят акцентува две главни отрицателни черти в образа на С. С. Бобчев — хамелеонство и лакейство. („И той ако не е симпатичен, артък“). Алеко сочи и някои жестове на героя, присъщи само на него. Те подчертават още по-ярко главните отрицателни черти: „Като дигнал ония благочестиви очи към небесата, като се заудрял по гърдите — триста дервиши за пара. . .“ При обрисовката на бай Ганьо, както и на останалите сатирични герои, Алеко се насочва към характерни индивидуални жестове, които изразително говорят за една жалка психика. Детайлите представят почти винаги сатиричния герой в действие. Алеко подбира много изразителни глагола за движение, описва с характерни динамични фрази, с непринудени възкличания, изпълнени с хумористичен пълнеж, които завладяват читателя, внасят голяма сърдечност в повествованието.

Както отбелязва д-р Кръстев, при характеризирането на бай Ганьо са били неизбежни „първобитните средства на възсъздаване“. Без тая груба психология, пише той, без тая етическа и естетическа слободия, която граничи с вулгарното, а често се докосва и до циничното, — с една дума без всичко това, зарад което наричаме и чувствуваме бай Ганьо като голям обществен мазник на днешна и утрешна България, — без всичко това той не би бил правдив, не би отражавал тая действителност така, че да накара живия, движещия се по стъгдите на живота бай Ганьо да се познае и да почувствува отвращение към себе си“.¹

Алеко не може да отмине някои натуралистични подробности, които внушават погнуса към сатиричния герой — бай Ганьо е нечистоплътен, мирише на вкиснало, плюе и се секне върху килимите, ходи с кирливи ризи, дори понякога хваща и въшки. На места художествената мярка се губи. Груб е натурализмът във втората част на разказа „Бай Ганьо в Дрезден“. Тя изобщо е неубедителна. Трудно можем да си представим, че след скандалното поведение на героя по време на погребението родителите на загиналия младеж ще го поканят да им гостува. Авторът губи художествена мярка и когато описва пощенето от въшки.

Често детайлите са подсилени с духовити сравнения, които винаги са хиперболизирани. Асоциативната мисъл на писателя обикновено се насочва към дивия животински свят: „Заспа и захърка така, че не ти трябва да слушаш рева на Атлаския лев“ — пише той за бай Ганьо. Или: „Бай Ганьо разлюти супата си до такваз степен, што един непривикнал човек би се отровил. И почна да сърба; ама сърба българина, не се шегува; триста псета да се сдаят не могат го заглуши. („Бай Ганьо у Иречека“). Живо си представяме хулиганските изстъпления на бай Ганьовата изборна банда, когато четем духовитото сравнение: „Всред прекъсваните звукове един див, един смесен рев разцепи въздуха. Цял облак птички страхливо напуснаха дърветата и стрехите на Парцал махлеси. Ако една войска от гладни львове би имала насреща си войска от раздразнени тигрове и при един сигнал би се впуснали тия войски една срещу друга, ревът, който ще разкърти бойното поле, би бил подобен на дивия рев, който сега изплаши обитателите на циганската махала в Парцал махлеси. Това беше едно „ура“ от наемниците, събрани от Данко Харсъзина“ („Бай Ганьо прави избори“). Писателят ни убеждава в мазното красноречие на С. С. Бобчев, в неговата угодническа словоохотливост чрез преувеличени иронични сравнения, подредени в интересна градиация: „Рукнали ония ми ти сърдечни излияния — Какъв ти Ниягарски водопад! Потоп, да го вземе дявола!“ („И той ако не е симпатичен, артък“).

¹ В. Миролюбов, цит. книга, стр. 59.

Асоциациите с кръвожадни зверове ярко подчертават нечовешката, хищна природа на бай Ганьо и неговата компания. Изобщо сравненията, както и детайлите разкриват психиката на героите много живо и заострено. И те са изказани чрез игриви, подвижни фрази, непосредствени възкличания, които им придават неповторим алековски облик. Д-р Кръстев явно прецени голямото майсторство на Алеко Константинов да създава живи сатирични скици: „Наистина — освен типа на бай Ганя (чиято психология е доста груба и самият тип не е закръглен) — той не е създал нито един детайлиран характер; но колко обществени типове, колко индивидуални силуети е очертал той, често с един единичък нехаен замах на перото: — като почнете от набързо нахвърлените, релефни като бронзови изваяния фигури в „До Чикаго и назад“ и свършите с „обожателя“ на Солунската митница в „Разни хора, разни идеали“. . . А какъв интензивен живот, каква пластика и каква заразителност бе способен той да даде на своите създания, — това най-добре показва пак неговият бай Ганьо, — въпреки всички прекалености и несъобразности, от които страда това негово дело“.¹

Алеко е неподражаем майстор в изкуството да изгражда много естествени реплики, с живи разговорни интонации, чрез които най-непосредствено ни виждава характерни черти от психиката на сатиричния герой. Сякаш виждаме комичната сцена във влака, когато четем как бай Ганьо разпорежда спътниците си, за да окупира цялото канапе и как глупаво хитрува, за да отвлече вниманието им: „Я се поотместети малко към края да си сложа и другия крак. Хъ така! Браво! Е-е-е-х! Майка му стара! Кеф! . . . Я чувайте машината какво прави: тупа-тупа, тупа-тупа. Фърчи! . . . Много обичам така да се обтегна. Отвѣд тясно. Па и другарите прости хорица, какво ще приказваш с тях? . . . Какво ядете там, круши ли? Браво! Я да видим както съм легнал, мога ли изяде една круша. Благодарим.“ („Бай Ганьо на изложението в Прага“). Получаваме жива представа за безогледното, настъпателно нахалство на бай Ганьо, чувстваваме как, докато говори, очите му шарят на всички страни, за да не изтърве келепира.

Макар и рядко, Алеко прониква в примитивната душа на бай Ганьо, описва някои негови „вълнения“. И те, както и детайлите, вливат кръв на сатиричния образ, убеждават ни в неговата грубост и дебелищина. Бай Ганьо е в голяма тревога, че е оставил мускалите в кабинета на Иречек: „Бай Ганьо погледва проникателно Иречека, погледва и дисагите с мускалите, прави сметка с вежди: „по немски си продумаха, кой знай! Ама не вярвам. Най-сетне министър е бил у нас. А бе то и министрите не са стока я! Ама за тогоз не ми се вярва.“ Когато майката на Иречек му показва албуми и илюстрации, той е толкова неспокоен, седи като на тръни и нищо не му се гледа. Бай Ганьо води „неспокоен вътрешен монолог“: „Ама и аз диване, защо не си пренесох дисагите в тая стая“. А когато чака с приятелите си княза, за да го моли да не приема оставката на Стамболов, и неочаквано разбира, че тиранинът е паднал от власт, бай Ганьо изживява истинско „душевно сътресение“: „Нещо се пресече в гърлото на бай Ганя; той се изкашли; облиза си мигом засъхналите устни и метна изкривено око по-надолу и прочете с големи заглавни букви: „Падна Стамбол. . .“ и сърцето на бай Ганя падна в бутушите му, той изтърва бутилката с коняка, и за да заглади произведения шум, почна силно да кашли. . .“ („Бай Ганьо се върна от Европа“). Тази своеобразна психологическа характеристика е много комична, и проникновена, непосредствено разкрива примитивната психика на бай Ганьо. Тя говори за голямо сатирично майсторство, за умения на Алеко да се превъплъти в герой, който е пълен негов антипод.

¹ В. Миролубов, цит. книга, стр. 73—74.

Писателят оставя сатиричния герой сам да се разкрие, като допълва някои подробности в авторския текст. За бай Ганьо ние си създаваме жива представа от неговите действия и реплики, от ярките, пластични детайли в поведението му, в облеклото и жестовите.

При работата над образа все повече се е избистрял замисълът. Писателят все по-ясно е съзнавал какво обществено зло са бай Ганьовците. В първата част, както вече отбелязахме, сатиричният герой въпреки цялата си бруталност и безизправност, все още не е така страшен за обществото, както във фейлетоните. И заради това Алеко описва неговите безобразия без гняв и сарказъм, дори с известно снизхождение. Не можем обаче да се съгласим с Бакалов и с Божан Ангелов, че в първата част на произведението „бай Ганьо си остава само чудат, смешен, забавен тип, който рядко прехвърля мярката на търпимостта.“¹ Всъщност и в първата част чрез много живи сцени, в които непосредствено се проявяват пороците на героя, Алеко е създал един непоправим простак и нахалник, без никакъв морал. И на читателя му се вижда наивна вярата на автора, че бай Ганьо под влиянието на добър ръководител е в състояние да извърши подвизи. Самият герой с проявите си и разсъжденията си енергично опровергава своя оптимистичен творец.

Бедните духом никога няма да разберат моралните терзания на тези, които се стремят към нравствено извисяване. Нищожествата като бай Ганьо са винаги възхитени от себе си, комично самодоволни. Героят на Алеко често повтаря: „Ама не е прост бай ти Ганьо“, „Аз ако не видя, кой ще види“, „Ами че аз ако не бъда, кой ще бъде?“ Въпреки че западната култура не го е докоснала, след като се връща от Европа бай Ганьо вече има чувството, че далеч превъзхожда другите, гледа на тях с надменно пренебрежение: „Ами че как се говори, бе келеш? Ти мене ли ще ме учиш! . . . Ти знаеш ли кой съм аз? Ти знаеш ли, че цяла Европа съм изходил? Не съм като тебе дърво! Ти знаеш ли, че туй Иречек-Миречек ей тъй — запянали са ме слушали като им заприказвам“. („Бай Ганьо се върна от Европа“). Страшната аморалност на героя проличава не само във всичките му постъпки, но и в преценката му за другите. Жената, която от човештина му дава стомната, защото той я излъгва, че някой е припаднал, за него е ахмак. Бай Ганьо цинично се надсмива над благородството, над идеализма. Той е във възторг от такива безскрупулни типове като Бодков и като студента, който хулигански се зъби на професорите. За бай Ганьо те са „страшно отворени хлапета“. Безсрамният разказ на Бодков как мами дъщерята на хазайката, за да го храни по-добре и да му шие ризи, предизвиква похвалата на бай Ганьо: „Ашколсун!“ — извиква бай Ганьо с маслени очи, възхитен от младия събеседник („Бай Ганьо на гости“). Във втората част тази безскрупулност на сатиричния герой стига до престъпност. Той е просто главозамаен от своите злодейски планове по време на изборите, за него те са проява на голям ум. Със самовлюбен тон бай Ганьо ги описва на приятелите си: „Ти, господине мой, тури ме в която шеш околия и ми кажи когото шеш да ти избира. Едно магаре тури за кандидат, и магарето ще ти избира, майка му стара! Само дай ми околийския със жандармите и ми дай 1000—2000 лева. Да ти събера аз тебе, приятелю мой, ония ми ти синковци от кол, от въже, тъй 40—50 прангаджии и да ги наредя в две-три кръчми по краищата, да им подложат по ведро на глава, па да им извикам: „Хъ бакалъм! Да живее България!“ Хе-е! Тука ли си, Пенке ле! . . . Като накръвят ония ми ти изпъкнали очи, като почнат да вадят от поясите ония ми ти ножове, да ги бучат по масите, като дигнат една олелия, с ония ми ти прегракнали, дрезгави гласове — страх да те побие! Па земи, че поведи през нощта тази страхотия през града. . . . Опозиция ли? . . . Дяволът не може да ти

¹ Георги Бакалов. Алеко Константинов и бай Ганьо. София, 1934, стр. 39.

излезе насреща!“ („Бай Ганьо прави избори“). Злодействата на бай Ганьовата шайка, от които авторът се задъхва от гняв, за героя му са не само естествени, но и възхитителни. „Тоз хайдучага видите ли го? — казва бай Ганьо след като излиза Данко Харсезина — за псувни като бъде — остави го! Ще те изпсува тъй, че в бъбрека да те смъдне. Мати-маскара направя човека. Ама било право, било криво и окото му не мига. Страшен вагабонтин!“ („Бай Ганьо журналист“). Тези реплики много заострено предават пълната аморалност на сатиричния герой.

Мижитурството и хамелеонството са най-необходимите качества на кариериста. Горчива истина има в признанието на един австрийски император, че на него не му трябват гении, а верноподаници. Мижитурството е една от основните черти на Алековия сатиричен герой. Още в първата част, когато виждат албанецка ожесточено да се бие с някакъв непознат и студентът се впуска да ги разтървава, бай Ганьо го възпира: „Остави ги бе, що ти трябва беля на главата, нека си трошат главите; остави ги, ще те влачат за свидетел по участъците“ („Бай Ганьо в Русия“). Тази черта на сатиричния герой е особено силно изявена в кореспонденцията му. Той одобрява полицейския произвол, извършен над племенника му, не смее не само да му помогне, но и да отиде да го види в затвора, за да не се компрометира пред големците. Горчиво се смее над неговата жалка мъдрост в писмото му до Тръпко Тръпков: „Най-сетне под турците сме търпели цял живот, какво бива да търпим под българи две годинки, не е голяма работа, а за гашичките не е добре за един мъж, тя е женска работа, но какво да правиш, пери гашичките, па си обръщай главата настрана, политиката така го изисква.“ Девизът на бай Ганьо е: „Покорна глава сабя не я сече.“

Мижитурството е равнозначно на безгърбначност, на лакейско подмазване пред силните на деня. В тази си разновидност то е особено характерно за бай Ганьо. Още пред Иречек той заявява: „Па и мене нали ми се иска — я депутат да ме изберат, я кмет. . . Хубаво, ама като не им клатиш шапка — дявол не може те избра!“ Бай Ганьо ведага се отмята от либералната партия, щом консерваторите идват на власт, светкавично си променя отношението към Стамболов, когато научава, че вече не е министър-председател. „Не знаем, дявол да го вземе, сегашните как ще я подкарат с московията, тюхка се този безогледен властогонец. Да знай човек, че искат да се мирят — лесна работа, може сума неща да напишем: „Цар освободител, цар покровител; едноутробни братя; немските келяви чифути“ и прочее; ама не знаем какъв вятър ще повее. . .“ („Бай Ганьо се върна от Европа“). „Хич бай ти Ганьо опозиция става ли бе, момче?“ — заявява сатиричният герой. Той не само че не се срамува от своето нравствено падение, но с гордост го демонстрира. Пороците на бай Ганьо много ярко изпъкват и чрез описанието на хората, с които той действувал. По време на изборите Алековият герой разчита на криминални типове — крадци и убийци с нечовешки физиономии. А приятелите му са същите подлещи и грабителски като него. Данко Харсезина, Дочоолу и Гочоолу, Гуньо Адвокатина, са сякаш отделни етюди, които писателят майсторски събира в разгърнатия образ на бай Ганьо. Чрез тях Алеко доизяснява и заостря главния сатиричен герой, съгъстено предава не поносимата политическа атмосфера на времето.

Още в разказите за бай Ганьо се появяват епизодични сатирични герои, като Бодков, Димитров, Асланов. Те и тримата си приличат по своето безчестие. Бодков е нов, външно шлифован и образцован бай Ганьо. Алеко дооформя този образ в писмото му до бай Ганьо. Чрез високопарното, мазно красноречие на Бодков, зад което се крият най-користни подбуди, авторът е съумял да ни внуши страшната поквара на интелигента-блюдолизец. Не само в двете части на бай Ганьо, но и в другите сатирични творби Алеко успя да скицира с голямо майсторство тъмните герои на епохата. Една част от тях са високопоставени

хора, негови съвременници. Между тях централно място заемат княз Фердинанд и тогавашният министър-председател Константин Стоилов. Писателят открито ги разобличава, не се бои от техния гняв. Той не пропуска случай да изрази своето презрение към монарха.

Фейлетонистът трябва да притежава дарбата с много малко линии да придаде характерен израз на сатиричния герой, да му вдъхне живот. В най-хубавите си фейлетони Алеко блестящо е овладял това трудно изкуство. Неговите сатирични герои начело с бай Ганьо са истински мъртви души. Разнообразни са похватите, с които авторът изгражда фейлетонни образи. Някои от тях — като Стамболов — той морално унищожава, поставяйки ги наравно с бай Ганьо. Други пък са заклеени с безпощадна ирония, с много характерни детайли, за които вече споменах. Понякога Алеко прибегва до косвена характеристика. Княз Фердинанд не присъства във фейлетона „Що значи „народът ликува“, но той е главният сатиричен герой. Хората са възмутени от блясъка, с който се ознаменува раждането на принц Кирил. В този фейлетон, чрез раболепното отношение на официалната преса към монарха и чрез ненавистта на масите, той се очертава със своите най-характерни пороци — тщеславие и апатия към нуждите на народа. Князът не се появява и в писмото на Бодков, но и в този фейлетон той е характеризиран живо чрез скритата в подтекста ирония на автора.

Съществува голяма вътрешна близост между Алеко Константинов и Бранислав Нушич. Сатиричните герои на сръбския комедиограф много приличат на бай Ганьо. И Нушич с горчива мъка описва тази глутница от мракобеси, измамници и грабители, които преди нищо не се спират за власт и за пари. И неговите герои са цинично откровени като бай Ганьо, и те се гордеят със своите злосторничества. Но обикновено в края на комедиите сатиричните герои на Нушич изживяват провал. Само в „Покойник“ злото е всеосилно. Там сатирата на Нушич е най-трагична и безпросветна. А Алековият бай Ганьо става все по-неуязвим, все по-здраво закрепва своите позиции в политическия живот. Както вече казахме, във фейлетоните той се превръща в събирателен образ на всички обществени пороци. „Твоите братя — пише авторът — вярвам не са такива, какъвто си изобразен ти, бай Ганьо, но те са засега на втори и трети план; те едва сега почват да заявяват своето съществуване, а пък ти, ти си налице, твоят дух лети и обръща целия обществен строй и дава свой отпечатък и на политика, и на партии, и на печат“ („Бай Ганьо журналист“).

Прави впечатление откритата тенденция във фейлетоните за бай Ганьо, неудържимото негодувание на автора, чиято непримиримост се чувствава и зад бруталните реплики на героите и зад хиперболизираните сравнения и в страстните лирични отклонения. Вероятно поради тази тенденциозност и злободневност, поради непосредствената изява на писателя, Боян Пенев намира, че в художествено отношение първата част стои несравнимо по-високо от втората.¹ Всъщност когато оценяваме втората част от произведението, трябва да се съобразяваме със спецификата на фейлетона. А той е художествено-публицистичен жанр. Фейлетонът трябва смело да атакува опасни за момента отрицателни явления, разбира се, със характерни сатирични похвати. Алеко създаде образци на белетризирани фейлетони и ярки сатирични образи. „Бай Ганьо се върна от Европа“, „Бай Ганьо прави избори“, „Бай Ганьо журналист“, „Из кореспонденцията на бай Ганьо Балкански“ са изключителни постижения на фейлетонния жанр. Когато четем пресата от онова време, виждаме колко злободневни са всички фейлетони за бай Ганьо. Но те са така живо написани, с толкова заразителен хумор и неподправен изобличителен патос, че и сега вълнуват, и сега клей-

¹ Алеко Константинов, глава VI, стр. 97. Фонд Боян Пенев при Архивния отдел на БАН, инв. № 715.

мят със същата сила мракобесието, кариеризма и хамелеонството. Чрез действията на бай Ганьо и приятелите му, чрез техните вулгарни разсъждения, Алеко до тънkost е разкрил психиката на хората без никакъв личен и обществен морал. Струва ми се, че от наблюдения над бай Ганьо могат да се правят точни етюди върху психологията на скъперника и нахалника, на мижитурката и кариериста.

Докато в останалите фейлетони иронията е най-обикновеният сатиричен похват на писателя и носи неповторим алековски облик, то в разказите и фейлетоните за бай Ганьо почти няма ирония в авторския текст. Тя е скрита зад репликите на героите, с които авторът привидно се съгласява.

Сатиричното изобличение у Алеко Константинов почти винаги е съчетано с комизъм. Неговият смях въобще не е само забавителен и добродушен, както твърди Боян Пенев.¹ Писателят често предава в комична форма трагични обстоятелства. Зад хумористичното описание на бай Ганьовите мерзости във втората част на произведението се чувствуват скритите сълзи, парещата болка на жестоко наранения автор. Когато описва приключенията на бай Ганьо из Европа, хуморът на Алеко не е така безпощаден. Вярно отбелязва проф. Арnaudов, че във втората част хуморът е жлъчно-саркастичен.²

Необикновено богат е хумористичният талант на Алеко Константинов. Много находчив и остроумен е той в изнамирането на комични ефекти, които най-непосредствено изобличават сатиричния герой. Да се смееш над някого, това значи да го виждаш жалък, да откриваш в неговите постъпки крещящо несъответствие с приетите норми на етика и приличие. До сълзи се смееш на хитрините на бай Ганьо, на глупавите поводи, които измисля, за да си хапне от чуждите неща. Комична е неуместната подозрителност на бай Ганьо към Иречек, начинът, по който я проявява — под формата на нескопосна деликатност.

Хуморът на Алеко не е самоцелен и лек. Чрез него сатиричното изобличение става още по-нагорещено и по-действено. Смехът, който бай Ганьо буди у нас, е горчив, примесен с негодувание. Комичните прояви и разсъждения на сатиричния герой му придават тази покоряваща сила, която той винаги ще има над читателя. За разкриването на Алековите сатирични герои начело с бай Ганьо допринасят интересните комични положения, в които изпадат. Комична ситуация може да се създаде от крайностите в поведението на сатиричния герой, от неочакваните последствия на неговите действия, от някакви недоразумения, от внезапна промяна на събитията. „Колкото по-остра е комедийната ситуация, толкова по-дълбоко се разкриват типичните черти на комедийния характер“.³

У Молиер необикновено комедийните ситуации произлизат от пълното самозабравяне на сатиричните герои и от хитрата борба, която водят с тях остроумните прислужници. В „Ревизор“ на Гогол комичните ситуации се градят върху заблудата на чиновниците, които вземат случайно минаващия през градчето лекомислен младеж за очакваната важна особа. А в „Мъртви души“ необичайната цел, с която Чичиков пътува из Русия — да закупува починали крепостни селяни, дава възможност за много комични положения — сцените на пазарлъците с Коробочка, Собакевич, Ноздрьов, провала на Чичиков, когато на бала у губернатора Ноздрьов се раздръква и пред всички го издава какви крепостни е купил. Остап Бендер е неповторим със своите изненадващи и дръзки комбинации, които на момента съчинява, за да се добере до целта или да се измъкне от някоя беда. Тази изобретателност на героя създава редица комични ситуации и разкрива неговото лентяйство и безчестие.

¹ Превращенията на бай Ганя. Златокоп, 1923, стр. 33.

² Цит. студия, стр. 99.

³ Юрий Боров, О комическом. Москва, 1957, стр. 219—220.

В повечето от комедиите на Нушич завръзката се състои в някаква заблуда или измама. Нушич много находчиво умее като последица от тази завръзка да създаде интригуващи ситуации с голям хумористичен ефект. Често те са абсурдни — Живота Цвийович купува способностите на Велимир, изпраща го да следва под името на своя непрокопан син, който трябва да прави голяма научна кариера на чужд гръб. Но ето че Милорд дори не може да прочете сложните термини в лекцията, която Велимир му е написал. Внезапно се появява жената на Велимир, но тя се оказва законна съпруга на Милорад, защото под негово име Велимир се е венчал за нея. Абсурдно е решението на Живка Попович, след като става министърша, да търси високопоставен съпруг за омъжената си дъщеря. Но кандидатът за женитба се натъква на мъжа на Дара и влиза в устроена от него клопка. Скудоумният Еврем Прокич, без да осъзнае какво прави, с патос прочита пред избирателите си откраднатата от него опозиционна реч на Ивкович. Тази абсурдност в комичните ситуации на Нушич силно деформира образите, нагорещява до краен предел изобличението на автора. У Алеко комичните ситуации не са така заплетени както у Нушич, защото сюжетното развитие на разказите и фейлетоните е просто. Обикновено те са свързани с психиката на сатиричния герой, с неговото брутално поведение. Бай Ганьо закача едно почтено момиче в сладкарницата и предизвиква скандал, влиза в къпалнята с мускалите, та да са му пред очите. С комично чувство на превъзходство той демонстрира пред къпещите се немци плувното си изкуство така шумно и недодялано, че те го гледат със съжаление, мислят го за луд, а той е убеден, че ги е смайл. Бай Ганьо самодоволно се блъска в гърдите и креши: „Булгар! Булгар!“

Чрез остра комична ситуация писателят разкрива хамелеонството на бай Ганьо и неговите приятели във фейлетона „Бай Ганьо се върна от Европа“. Компанията изпада в много комично положение, когато научава, че Стамболов вече не е на власт. А тя е излязла да моли княза да не приема оставката му, защото е сигурна, че той действително ще се задържи, та да му се подмаже. „... тука всичко е големеца — заявява бай Ганьо, замажеш ли му очите — тръгни по бели гащи“. Особено се заостря комичната ситуация, когато бай Ганьо и неговите приятели преработват стария адрес и всички хвалебствия за Стамболов се превръщат в ожесточени ругатни: „Не, Ваше Царско Височество!“... „Да турим: „Да, Ваше царско височество!“... Ний все още вярваме в здравия смисъл на доблестния български народ и очакваме, че той няма да се раздели с чело-века...“ Сега вместо „няма да се раздели“, ще турим „и ще изтрие от лицето на земята“, а вместо „человека“, ще турим „свирепия звяр“.

— Не, по-добре тури „бясното чудовище“ — поправи го бай Ганьо. От „най-гениален вожд“, олицетворение на... всичко честно, благородно, цело-мъдрено“ в новия адрес до княза поваленият vlastник става „най-грозен мъчител“, „олицетворение на народното нещастие, на всичко безчестно, вагабонтско, раз-вратно, мракобесно и тиранско“.

Комизмът, който се получава при съпоставката на двете редакции на адреса, безпощадно плющи изобищо над главите на всички кариеристи, които угоднически се умилкват около всяка власт, с еднакво престараване могат да славо-словат и да хулят един и същи човек, в зависимост от това дали е на висок пост или вече го е загубил. Чрез умело създадена комична сцена Алеко непринудено ни внушава на какви разбойници се опира бай Ганьо при изборите и че за него ни внушава на какви разбойници се опира бай Ганьо при изборите и че за него ни внушава нищо по-важно от парите му: „Музиката напред, зад музиката циганите и ха-малите. Начело, дигнат на ръце, със засукани мустаци, с накривена шапка... кой мис-лите? — Сам бай ви Ганьо Балкански. Даже и в този тържествен момент бай Ганьо не се забравя: той държи ръцете си в джебовете си“, хелбетя ще бръкне някой хайдучяга, — отиде кесията. Нали си знам стоката“ („Бай Ганьо прави избори“).

Чрез засилени до невероятност комични ситуации ярко изпъкват келепирджийството и просташината на бай Ганьо във фейлетона „Бай Ганьо в двореца“. „Ако шеш вярвай, ако шеш не, разказва бай Ганьо, аз през три стъпала се мятах, шях да се блъсна в огледалото, ама не оставих да ме превари никой. Докопах хайверя, че като задълбах лъжицата, ако е било по-малко от половин кило — грях да ми е на душата. . . Че остави това, ами като взех, че си наблъсках джебовете с пасти, па те меки да ги земе дявола, че като се размазаха из джеба ми. . .“ Изобщо Алеко умее да създаде много смешни ситуации и сцени. В тях няма драматични сблъсквания, недоразумения, сложни перипетии. Те са семпли, но ярки. Винаги произлизат от характера на сатиричния герой, от манталитета му и допринасят за неговото гротескно деформиране.

Ние възприемаме бай Ганьо като жив не само поради майсторски уловените колоритни детайли във външността и поведението му, не само поради дълбокото психологическо вникване в нищожната душа на нахалника и скъперника, на безогледния властогонец, но и поради неговия естествен език. Когато бай Ганьо говори, сякаш чуваме гласа му, от сърце се смеем на думите с хумористична окраска, на изразителните турцизми, на ругатните, с които той си служи. В просташкия, често вулгарен език на бай Ганьо е отразена цялата му душевна грубост и цинизъм. Алеко умее да предаде всички нюанси на разговорната интонация. В езика на бай Ганьо ясно личи нахалството на сатиричния герой, безцеремонното му отношение към другите.

— Какво? Не ме познаваш ли, кайш? Ти нали си българин?

— Българин съм.

— Е?

— Е?

— Е хайде, ставай да се разхождаме. Какво ще киснеш тука? Мене ме казват Ганьо. Ставай!

— Извинете, господин Ганьо, аз не съм свободен сега.

— Ами че какво стоиш в кафенето, като не си свободен („Бай Ганьо в банята“).

Непринуден смях буди неговата неуместна фамилиарност с Иречек.

— О-о! добър ден бай Иречек, как си, добре ли си?

..... Помниш ли статията във в. „Славянин“?

— Да, да, спомням си — отговаря сдържано снизходително Иречек.

— Ей че бяха те нацапали! . . . Ама ти си гледай кефа, хич да не те е еня! Аз колко съм си хвалил! . . .

Алеко с неподражаемо майсторство и чувство за хумор може да имитира писмения стил на полуграмотен човек. Писмото на Тръпко Тръпков и кореспонденцията на бай Ганьо ни разсмиват със своя неправилен синтаксис и примитивен език. Но те са напълно различни по съдържание. От неграмотните изречения на нещастния войник лъха чистосърдечност и наивност, а в „писанията“ на бай Ганьо прозира хитрият, безгръбначен простак: „Дохажда ми на ум кои бяхте, Ваша милост — пише той на Бодков, каше да не помня, помня и тебе, помня и годициката Ви и майка ѝ беше зарасъз, нали ги учих да готвят кое туй-цък онуйцък и на пиано свирихме, много добре помня. Ти си изпекъл занаята, както те виждам аз тебе, туй философията както се види не била само за ахмаши хора да изкарва. . . видиш ли, че на евреина, дето казваш, приели обушата, приели ги зер. . . , развържи си и ти кесията“. („Из кореспонденцията на бай Ганьо Балкански“).

Колкото и да си приличат по душевно устройство, героите на Алеко се отличават по интелект и по начина, по който проявяват своите пороци. Разликата най-силно е изразена чрез езика. Бай Ганьо е цинично откровен. Неговият език е просташки, примесен с груби възклицания и ругатни. Такъв е и езикът на реги-

стратора в „Разни хора, разни идеали“. В този фейлетон Алеко е създал ярък образ на подлец и кариерист. „И прошение подадох, и ревах като говедо. . . Дрънкат ми някой диванета, че можеш, кай, да напреднеш, ама трябва да бъдеш, кай, подлец. Бош лаф! Подлец ли? Архиподлец ти ставам аз тебе, брайно, ама где она късмет!“

А С. С. Бобчев и Бодков си служат с пишни угоднически фрази, зад които прикриват своя жалък интерес. Раболепните излияния в дописката на Бодков са неестествено гръмки: „Кръвта леденее в жилите, мозъкът ми се сковава към череп, сърцето ми престава да бие и аз с трепет на душата си взивавам към почитаемото правителство и го моля да отговори ще има ли край неговото търпение спрямо разрушителната разюзданост на опозиционната преса? Народът иска да знае (. . .) кога ще се пречупят светотатствените пръсти на опозицията, които се осмеляват да се докосват — о, ужас! — до Девствената и Свещена Особа на нашия общ Баща, залога за нашето щастие и благосъстояние.“ („Из кореспонденцията на бай Ганьо“)

Този угоднически патос на Бодков става особено комичен от неочакваното заключение на дописката, че трябва да се осуети бракуването на обувките, които баща му е искал да пусне на пазара. В много от фейлетоните на Алеко Константинов сарказмът е свързан с иронията. Но в описанието на бай Ганьовите мерзости няма ирония. В тези фейлетони сарказмът се съдържа в гневната интонация на авторската реч. „И почва се писането . . . „Научаваме се, че. . .“ пише бай Ганьо и излага върху един лист бяла хартия такива черни хули срещу своя съсед, за каквито не само че не се е „научавал“ някой път, но нито на сын му са минали. Пише бай Ганьо, пише и зачерква, той е все недоволен от ядовитостта на своите стрели: крадец е за него нежна думица, той я зачерква и пише хайдук, но тая дума е станала обикновена, бай Ганьо добавя пладнешки и я съединява с едно фатален. Съседът, жена му, децата му, родът му — излизат под перото на бай Ганя феноменални изверги. . .“ („Бай Ганьо журналист“).

Във фейлетоните за бай Ганьо сарказмът на автора сякаш крещи в подтекста и в авторските отстъпления. Писателят е в непримирим конфликт със своите герои. На места той така се разгневява от техните безобразия, че не може да се въздържа от енергична намеса, от пряко порицание. В тези авторски отстъпления хуморът изчезва. Те ни завладяват със своята темпераментност, с високия си граждански патос. В тях е вложена кристално чистата, възвишена натура на писателя. „Такъв разговор водят Гочоолу и Дочоолу, като наблюдават с възторг ленивото пробуждане на тези трийсет от кол, от въже събрани тъмни личности, на които днес предстои задачата да сплашат, да изгонят, да всеят ужас и трепет около изборното място и да накарат и без туй сплашения българин да се откаже от своето едвам съзнато право да упражнява свободната си воля в управление на държавата“ („Бай Ганьо прави избори“). След като оставя героите си сами да се разкрият, Алеко Константинов с най-експресивни думи и сам ги характеризира, за да даде отдушник на своя неудържим гняв и мъка. За избирателите на бай Ганьо писателят афектирано се провиква: „Боже! Колко грубост, колко арогантност, колко тъпа свирепост в тези изпъкнали кръвясали очи, в тези бабаитски движения, в тези провокаторски погледи!“ Той ги нарича „дива орда от лияни изверги“.

Авторските отстъпления са много характерни за Алековия стил. И в разказите за бай Ганьо писателят не се стърпява да стои скрит зад героя си. Той не може спокойно да го описва. Възмущението така силно накупява, че Алеко със задъхан тон започва да възразява на бруталните бай Ганьови разсъждения.

— Нека се поизприкаже човека, пари не иска, я! — успокои го бай Ганьо с този типичен аргумент: Пари не иска я! (к. А. К.). Може да говори каквото ще, само пари да не иска, само да не се косва до нашия джеб, до нашите инте- реси. Може да лъже, пари не иска я!“ („Бай Ганьо на гости“). За дружбата на

бай Ганьо с Бодков авторът се произнася с нескрито презрение: „Претъркули се тенджурата, че си намери капака.“

Когато характеризира този образован двойник на бай Ганьо, Алеко се впуска в печални размисли за скъперничеството: „Този пусти грях — скъперничеството, по зараза от окръжаващата домашна среда, вгнездява се почти от детски години; изсушава душата на младия човек, като го превръща в най-студен египет...“

Но в разказите за бай Ганьо, колкото и да е емоционално приповдигнат тона на авторските отстъпления, той не е саркастичен, защото деянията на сатиричния герой все още не са толкова опасни.

И Гогол в „Мъртви души“ пряко се намесва, взима отношение към героите или разсъждава за съдбата и националните особености на своя народ. Но темпераментът на великия сатирик не е така буен и експресивен, както Алековия. Тонът в авторските отстъпления на Гогол е много миньорен, темпото на речта е по-бавно. Писателят нечовешки страда от уродливостта на своите герои, но той не се гневи, не говори със сарказъм, а изпада в отчаяние, в безпросветна меланхолия. Гогол няма никаква надежда, че злото може да се изкорени. А Алеко, както сам се характеризира в „Бай Ганьо прави избори“, е „непоправим оптимист“. Той вярва, че дори бай Ганьо ще осъзнае ужаса на своите постъпки, убеден е в моралните сили на трудовия народ, който непременно ще изхвърли байганьовците от политическия живот.

Гогол създаде многобройни сатирични герои, всеки от които е безсмъртен тип, неповторим по своята индивидуалност. В творчеството на Алеко няма такава богатство. Действително той обрисова във фейлетоните си живи сатирични образи, но бай Ганьо си остава неговото най-ярко творение.

Много от фейлетонните герои на Георги Кирков носят чертите на бай Ганьо. Истински негови събратя са народният представител („На път. Изповед“), Станчо Чесалото („На конкурса“), развилнелият се в своето тридневно властване Тонко Папучков. И Кирков разказва духовито и свежо, изгражда жив, естествен диалог. Но той не може да достигне майсторството на Алеко Константинов в изобразяването на сатиричните герои.

Комедийните герои на Ст. Л. Костов, гражданският патос на писателя го сближават с автора на бай Ганьо. Големанов, Горилков, Лапарски и жена му, Проданов, Манчо и други герои на Костов са дълбоко сродни на Алековия сатиричен герой. Но те, с изключение на Големанов, не са така живи и завладяващи.

Особено близък по сатиричен стил до Алеко Константинов е Смирненски. Няма съмнение, че той се е учил от своя талантлив предшественик. Гюро Михайлов от едноименния разказ е роден брат на бай Ганьо. Целият разказ е написан в стила на Алеко. Фейлетонът „Бай Ганьо Длъгнеков прави изборни съвещания“ е замислен по Алековия фейлетон „Бай Ганьо прави избори“. Смирненски е пренесъл действието в своята съвременност. Неговите герои, които по подобие на Алековите се наричат Демагоолу, Тафроолу, са конкретни лица, известни тогава общински дейци. И Смирненски като Алеко открито се бореше срещу техните безобразия. Същата творческа находчивост, същата тревога за съдбата на народа и гражданска доблест чувстваваме и в сатирите на Смирненски. Той е най-надареният приемник на Алеко Константинов. Но и до днес бай Ганьо е недостигнат. Той си остава най-живият, най-завладяващият сатиричен образ в нашата литература, който отдавна се е превърнал в нарицателно име.

Бай Ганьо и сега съществува в нови превъплъщения и трови атмосферата. И сега горещият сатиричен патос на писателя безпощадно жигосва подлостта, карьеризма, алчността, подлизурството и хамелеонството.